

УДК 821.161.2 (477+(470+571))

ПАРФЕНІЮК Наталія Василівна,

магістр, Україна

ІВАНОВ ВАЛЕРІЙ ФЕЛІКСОВИЧ,

доктор філологічних наук, професор, Україна

ДЕФІНІЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА»: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті подано аналіз українських та російських наукових розвідок щодо трактування базового поняття «полемічна література». Розглянуто наукові дискусії з питань сутності, визначальних якісних характеристик та галузей використання терміна. На основі проведеного аналізу зроблено висновки про існування декількох дефініцій поняття «полемічна література» згідно з філософським, теологічним, філологічним підходами та про відсутність уніфікованої класифікації полемічної літератури.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, полемічний твір, українська полемічна література XVI-XVII ст.

PARFENIUK Natalia, IVANOV Valerij. «Definition of the notion «polemical literature»: analysis of Ukrainian and Russian researches»

The article analyzes the Russian and Ukrainian scientific studies on the interpretation of the concept of «polemical literature». The article investigated the scientific discussion on the nature, determining the quality characteristics and use of the term. From the above analysis concluded that there are a several definitions of the concept of «polemical literature» according to philosophical, theological, philological approaches, and the lack of a uniform classification of polemical literature.

Keywords: polemic, polemical literature, polemical composition, Ukrainian polemical literature of XVI-XVII centuries.

Актуальність дослідження. Серед визначальних ознак української полемічної літератури є насамперед, те, що найвагоміший внесок полемічного письменства у філософську думку України складають його здобутки у галузі суспільно-політичної, національно-релігійної та етичної проблематики. Розвиваючи гуманістичні ідеї, письменники-полемісти захищали український народ, його права і свободи, що мало значний вплив на формування національно-релігійної свідомості, сприяло вихованню патріотичних почуттів.

Саме полемічна писемність кінця XVI – першої половини XVII ст., незважаючи на критичну оцінку деяких дослідників за стилістичний примітивізм, повторюваність та односторонність в аргументації [7, с. 231], стала своєрідною платформою для формування національно-релігійної свідомості та виховання патріотичних почуттів. Значний вплив полемічної літератури на формування національно-релігійної свідомості ставить її на одне з визначних місць в загальному процесі боротьби українського народу за національну і релігійну незалежність.

Постановка проблеми. Полеміка є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих, філологічних і філософських науках, проте і донині його проблемне поле не вичерпане. Особливо заслуговує на увагу трактування понять полеміки, полемічної літератури, що є менш дослідженим, але не менш актуальним у царині наукового пошуку та викликає інтерес дослідників і фахівців фундаментальних і гуманітарних наук.

Лінгвальні аналітичні дослідження та стилістично-жанрові особливості полемічних пам'яток у філологічній сфері, пошук антропологічних начал на базі полемічних творів у поєднанні з українознавчим фольклором у культурологічно-філософських студіях, а також дослідження оригінальних фактів з історії України в цілому та історії розвитку Української церкви зокрема, в поглядах полемістів, зробили полемічну літературу одним з важливих джерел наукових досліджень.

Аналіз останніх наукових досліджень та розробок. Проблеми розгляду полемічної літератури та полеміки широко висвітлюються у працях зарубіжних авторів та вітчизняних дослідників. У російській та українській науці феномени полеміки також стали досить популярним предметом уваги та дослідження. Однак, більшість наукових доробків, присвячених полемічним текстам, документам, творам та артефактам культури, зосереджують свою увагу на технологічних аспектах використання такого виду документальної діяльності, підкреслюють особливу функціональність такого жанру прози. Так, сучасні дослідники С. Савченко [15], С. Маслов [11], В. Перетц, П. Попов, В. Микитась наголошують на важливій функції полемічної літератури у пошуку духовних орієнтирів тієї доби, у відображенні тогочасних уявлень про світ і людину.

Науковці Я. Запаско, А. Зернова досліджують причини виникнення книгодрукування у Росії та Україні, подають каталог стародруків, виданих в Україні; Я. Головацький подає відомості про рукописні слов'янські і руські полемічні книги; І. Огієнко та Н. Поплавська [14] – досліджують історію українського друкарства та українсько-публіцистичну прозу кінця XVI – початку XVII ст.; С. Бабич [2], Я. Бондарчук, П. Кралок [10], І. Пасічник, Г. Охріменко [12] та Л. Квасюк [9] розглядають діяльність відомих острозьких діячів-просвітителів, що мали великий вплив на розвиток та зародження друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького. М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, визначні твори видані друкарнею при навчальному закладі.

Мета і завдання дослідження. Проаналізувати погляди українських та російських дослідників у гуманітарній сфері щодо трактування та співвідношення поняття «полемічна література». Для висвітлення мети необхідним є вирішення таких завдань: 1) дослідити трактування поняття «полемічна література» згідно з філософським, теологічним, філологічним підходами; 2) охарактеризувати найпоширеніші види класифікації полемічної літератури та вказати їхні переваги і недоліки.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів, отриманих автором. Реформаційний та контрреформаційний рухи на Заході Європи у XVI–XVII ст., передусім у Речі Посполитій, суттєво вплинули на українське інтелектуальне життя, починаючи з останньої чверті XVII ст. Поширення цих рухів в Україні, особливо після наступу католицької контрреформації, пов'язане з прийняттям Берестейської церковної унії, спричинило релігійну полеміку, що охопила широкі верстви тогочасного суспільства і стимулювала українських інтелектуалів до пошуків адекватної відповіді на виклики латинського Заходу, на розв'язання назрілих проблем релігійного життя, освіти, культури, а згодом і державотворення.

Однак історіографія полемічних джерел поки що досліджена недостатньо, про що і писав Б. Флоря: «На жаль, полемічні твори до сих пір не стали предметом спеціального дослідження як пам'ятники історичної думки українського і білоруського народів кінця XVI – першої половини XVII ст.» [18, с. 82]. Оскільки з кінця XIX – початку XX ст., після праць С. Голубєва, В. Завитневича, М. Трипольського, М. Сумцова, І. Франка, К. Студинського та ін., визначеній проблематиці не було присвячено жодного фундаментального дослідження, а статті про полеміку та полемічну літературу, особливо в радянські часи, мали популяризаторський, публіцистично-ідеологічний характер [2, с. 181]. Тому поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців залишалися масиви проблем і відкритих питань, до яких також належить питання трактування термінів «полемічна література», «полемічний текст» та «полеміка».

Періодом найактивнішого дослідження явища полемічної літератури вважаються 70-ті – 90-х роки XIX ст., оскільки починають видаватись окремі наукові праці з характеристикою полемічної прози, наукові розвідки про письменників-полемістів, однак воно не мало систематичного характеру.

Одним із перших науковців, хто спробував дослідити причини активізації полемічної літератури, був М. Грушевський, який у наукових розвідках «Історія України-Руси» та «Історія української літератури» [4, с. 138], з позицій документальних джерел окреслив історичні та літературні тенденції полемічної боротьби у національному відродженні українського народу, охарактеризував актуальні теологічні, політичні, соціальні проблеми, що піднімались у полемічних творах.

Полемічна література – за визначенням М. Грушевського, – літературна боротьба православних із латино-уніатами, з одного боку, та з протестантами, з іншого, щодо проблем «віри і церкви руської» [4, с. 223]. Наведене трактування терміна полемічна література репрезентує поняття у теологічному контексті: полемічну літературу слід розглядати як сукупність творів, у яких знайшли своє відображення релігійні проблеми, які хвилювали тогочасну українську спільність і щодо яких вона повинна була висловити свою власну позицію. Історичні обставини після Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній склалися так, що боротьба за збереження національної автентичності сконцентрувалася навколо ідей оборони «віри і церкви руської».

Особливу увагу дослідженню полемічного письменства приділив також І. Франко, котрий пояснив та охарактеризував основні причини та умови виникнення полемічної літератури як нового явища в духовному житті XVI – XVII ст., надзвичайно істотного своїми наслідками як для України, так і для Польщі [19, с. 47].

Однак загалом найчастіше автори XIX ст. зверталися до характеристики окремих полемічних трактатів та постатей письменників-полемістів. Особливої уваги заслуговує науковий доробок В. Завитневича, «Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв.» [7, с. 223], у якій дослідник охарактеризував особливості полемічної традиції, що склалася на землях Речі Посполитої, а також запропонував та обґрунтував авторський поділ етапів розвитку полемічного письменства.

Біографічні відомості письменників-полемістів подає М. Возняк, висвітлюючи роль представників полемічного письменства у розвитку українського народу, акцентує увагу на поділі українства на два непримиренні табори та загостренні відносин між православними та уніатами [3, с. 211]. Достатньо ґрунтовними в аспекті висвітлення діяльності полемістів-письменників були також дослідження М. Скабала-

новича та П. Яременка про Христофора Філалета – «Об Апокрисисе» Христофора Філалета та «Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис»; М. Трипольського про Іпатія Потія – «Униатский Митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность»; С. Голубева про діяльність та оточення Петра Могили – «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) в 2 т.» [15, с. 162].

Дослідження літератури XVI–XVII ст. було важливою ланкою історико-літературознавчої спадщини науковця К. Студинського. На думку К. Студинського, одна із основних причин виникнення та розвитку полемічної літератури на теренах західноукраїнських земель в кінці XVI ст. полягала у впливі реформаційної і пореформаційної католицько-єзуїтської діяльності.

Перші твори науковця знаменували поширену на той час у Східній Галичині тенденцію щодо збору матеріалу, переказів – описів окремих художніх творів, саме тому у 1893 році він написав першу наукову працю «Огляд української літератури XVI–XVII ст.», а в 1895 році – «Пересторога. Руський пам'ятник початку XVI віка. Літературно-історична студія». Досліджуючи проблему полемічної літератури, науковець акцентує увагу насамперед на літературно-естетичній цінності полемічних текстів, демонструє спорідненість ідейних поглядів полемістів з європейським рухом Відродження і реформації. Особливістю наукової спадщини К. Студинського є ґрунтовний аналіз досліджень, присвячених як знаковим подіям національного, літературного, культурно-освітнього й суспільно-політичного життя, так і основним його представникам [19, с. 53].

Філософському аналізу полемічної літератури приділив значну увагу А. Пашук, зокрема, висвітлив філософсько-світоглядні позиції полемістів на тлі актуальних питань не лише зі сфери теологічних та релігійно-церковних справ, але й соціально-економічних та національно-релігійних утисків українського народу в умовах Речі Посполитої [13, с. 148]. Характеризуючи різні погляди на причини виникнення полемічної боротьби, дослідник зазначає, що прихильники різних релігійних спрямувань і церковні, і світські – кожен по-своєму рятували батьківщину, бажаючи своєму народові добра.

Звертаючись до дослідження писемних пам'яток XVI – першої половини XVII ст., П. Кралюк розглядає даний період як один із визначальних періодів формування національної ідеї. У монографії «Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст.» автор аналізує діяльність та творчість видатного українського письменника-полеміста, вченого-філолога і церковного діяча М. Смотрицького [10]. Характеризуючи біографічні дані полеміста, його творчий шлях та місце, яке займав М. Смотрицький у конфесійній і політичній боротьбі, П. Кралюк зауважує, що проблеми, на яких загострює увагу полеміст у своїй творчості, а саме про розкол української нації, залишаються актуальними на сьогодні.

Характеристику полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. на базі наукових досліджень представників Київської Духовної Академії надає Г. Охріменко [12, с. 23]. Розглядаючи основні аспекти науково-предметного значення полемічної літератури та аналізуючи змістово-тематичне наповнення релігійної полеміки, дослідниця обґрунтовує причини розподілу полеміки на тенденційну та об'єктивну. Г. Охріменко також розглядає основні морально-релігійні проблеми, що висвітлюються у православно-католицькій полеміці кінця XVI століття в умовах укладення Берестейської унії 1596 р.

Згідно з трактуванням терміна українським радянським енциклопедичним словником за редакцією М. Бажана, полемічна література – це церковно-теологічна і публіцистична література, яка одержала розвиток у XVI – XVII ст. в Україні та Білорусі та спрямована проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення [17].

Тобто полемічною літературою можна називати лише ті церковно-теологічні і публіцистичні твори, що написані у конкретний період (а саме: XVI–XVII ст.) та на визначену тематику (захист православ'я від інших релігійних течій). Наведене трактування поняття перегукується із класичним підходом хронологічного визначення полемічної літератури – сукупність творів теологічно-церковного характеру кінця XVI – початку XVII ст.

Українська дослідниця риторики полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. Н. Поплавська зазначає, що полемічні твори виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [14, с. 35]. Дослідниця наголошує, що саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції як ораторського проповідництва, так і історичних літописів.

Радянська спадщина трактує полемічну літературу як літературну творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру в Україні в XVI–XVII ст. [9, с. 141], яка виникла на ґрунті релігійно-політичної боротьби і літературних суперечок, полеміки між католицько-уніатськими і православними письменниками в зв'язку з агресивним наступом Ватикану та Брестською церковною унією.

Таким чином, акцент на церковно-релігійному характері полемічної літератури дозволяє розглядати її як окремий жанр релігійної літератури, що має певні характеристики та особливості і повинна вивчатись з огляду не лише на теологічні догми та норми, але й враховувати соціально-політичну ситуацію, що склалась в Україні у кінці XVI – на початку XVII ст.

Особливості щодо вивчення полемічної літератури у радянський період були озвучені І. Єрмолінін: «Завдання історика: за богословсько-догматичним спором, спором про віру православних полемістів з римо-католицькими, підслухати його справжнє суспільне звучання, збагнути його об'єктивний суспільно-політичний сенс» [15, с. 170]. Уважалось, що богословська полеміка не може бути самоцінною як інтелектуальний феномен. У радянській історіографії не було проведено ґрунтовного дослідження та узагальнення полемічного процесу XVI-XVII ст., всі наукові доробки того часу мали здебільшого описовий чи популяризаторський характер.

Радянській літературознавець С. Маслов доводить, що зростання інтересу до створення творів полемічного характеру було наслідком загострення протягом XVI ст. в Західній Європі міжконфесійних конфліктів, які сягнули і українських земель [11, с. 201]. Дослідник означив їх «культурно-національним явищем, в якому релігійні зрушення були виявом значущих, основоположних культурних, національно-політичних подій», а роль літератури періоду раннього українського бароко, зокрема і полемічної, зводилась саме до віддзеркалення цих подій та зрушень.

Таке твердження підтверджується сучасними академічними визначеннями поняття «полемічної літератури». За визначенням енциклопедії українознавства, що видана під редакцією професора В. Кубійовича в США, полемічна література – це літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного і національно-політичного змісту кінця XVI – початку XVII ст., що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби [6].

Досить поширеним трактування полемічної літератури є визначення, що полемічна література – це підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їхнього об'єднання [5]. У наукових доробках дослідників полемічна література часто трактується лише з філологічного підходу, як літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру. Науковці, що послуговуються таким визначенням не виділяють окремі хронологічні межі полемічної прози, не акцентують значної уваги на жанровій специфіці текстів та змістовому наповненні творів.

Про місце полемічної прози у структурі руської літератури другої половини XVI століття зазначає і О. Архангельський, історик та літературознавець кінця XIX ст. [1, с. 82]. Дослідник руської словесності зазначає, що в кінці XVI ст. література була майже виключно духовною, таким чином, полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів із богослужбених книг, Святого Письма, творів Отців Церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів.

Одним із перших, хто зробив спробу визначити часові межі та здійснити періодизацію в полемічній літературі за її змістовим параметром був автор студій про «Палінодію Захарія Копистецького» В. З. Завитневич [7, с. 231]. Він виділив у розвитку полемічного письменства два періоди: 1) твори до середини XVII ст., коли полемісти опрацьовували переважно історичні сюжети та 2) твори другої половини XVII – початку XVIII ст., коли перевага надавалася богословським рефлексіям.

Звісно ж, запропонована періодизація основними недоліками має неретельно прописані часові межі, занадто загальний огляд характеру змісту творів і відсутність будь-яких згадок про авторство та географічний ареал створення та поширення полемічних пам'яток.

Найбільш доречною є періодизація, запропонована М. Сумцовим у його нарисі «Характеристика южноруської літератури семнадцатого вька» (Київ, 1885) [16, с. 12]. Таким чином, у історії південно-західної російської полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. можна виділити такі два значних періоди:

1) греко-слов'янський період – охоплює час від 80-х років XVI ст. до 30-х років XVII ст. Центром наукового та полемічного руху є греко-слов'янські братські центри. Наукова освіта складалась головним чином з вивчення грецької і слов'янської мови і в ґрунтовному ознайомленні з богослов'ям. Головними просвітницькими центрами були Острозьке (1580), Львівське (1586), Віленське і Київське братства (1588). Перевага грецької мови перед латинською, церковнослов'янською і малоросійською поряд із польською виражається у всезагальній схильності надавати полемічним творам грецьких заголовків (Апокрисис, Антиризис, Тренос, Палінодія), в складанні більшості творів на церковнослов'янській мові і в появі творів майже народних за змістом і мовою.

Православні письменники кінця XVI ст. в принципі відмовлялися від прямої боротьби з латино-уніатськими письменниками і обмежилися лише простими виправданнями православної церкви від обвинувачень, вчені початку XVII ст. щодо своїх противників займали стійку оборонну позицію і навіть діяли з наступом.

2) другий період охоплює час від 30-х до кінця 80-х років XVII ст. Центром наукового руху стає Києво-Могилянський колегіум. Полемічна література характеризується перевагою в полеміці богословського елемента над історичним, в розвитку штучної схоластичної проповіді, в перевазі польської мови над церковнослов'янською.

Запропонована періодизація історії полемічної літератури існує і в сучасній історіографії й активно використовується сучасними дослідниками полемічного письменства періоду «раннього бароко», зокре-

ма, активно пропагується І. Шевченком в його дослідженні «Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст.» [19, с. 53].

Висновок. Отже, історіографія дослідження полемічної літератури і на сьогодні залишається актуальною, та є недостатньо дослідженою у царині наукового пошуку та викликає інтерес дослідників і фахівців фундаментальних і гуманітарних наук. Багатогранність трактування базового поняття «полемічна література» зумовлена насамперед специфікою філософського, теологічного, філологічного підходів щодо використання та характеристики особливостей терміна.

Однак, узагальнюючи аспекти зазначених підходів, можна зробити висновок, що полемічною літературою вважаються церковно-теологічні та публіцистичні твори, які набули свого розвитку у XVI – XVII ст. в Україні та Білорусі та спрямовані проти намагань інших конфесій поширити релігійні норми та догми на православне населення.

Варто також додати про відсутність єдиної уніфікованої класифікації полемічної літератури, а найбільш доречною та поширеною у наукових працях є періодизація, запропонована М. Сумцовим, за якою полемічне письмо поділяється на два основні періоди: греко-слов'янський період, що охоплює час від 80-х років XVI ст. до 30-х років XVII ст. та період, що охоплює час від 30-х до кінця 80-х років XVII ст.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні методично обґрунтованого підходу щодо трактування, вивчення та аналізу полемічних текстів кін. XVI – пер. пол. XVII ст., який враховуватиме специфіку написання твору та його інформаційно-психологічну складову.

Література:

1. Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI – первой половины XVII вв. [Текст] / А. С. Архангельский. – Т. I-II. – М. : Университетская типография, 1888. – С.80-119.
2. Бабич С. Література полемічна українсько-білоруська [Текст] / С. Бабич // Острозька академія XVI-XVII століття: енцикл. вид. / гол. ред. кол. проф. І. Д. Пасічник. – Острог, 2008. – С. 180-183.
3. Возняк М. С. Історія української літератури [Текст]: моногр. / М. С. Возняк. – Львів: Світ, 1994. – 560 с.
4. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці [Текст] // М. С. Грушевський. – Духовна Україна (Збірка творів). – К, 1994. – С. 136-255.
5. Довідник з історії України. [Текст] / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1993. – С. 867.
6. Енциклопедія Українознавства [Текст] = Encyclopedia of Ukraine: слов. ч. / гол. ред. проф. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1970. – Т.6. – С. 2005-2400.
7. Завитневич В. З. О значенні западно-русской богословско-полемической литературы конца XVI и начала XVII и мсть, занимаемомъ въ ней, палинодіей Захаріи Копыстенскаго [Текст] / В. З. Завитневич. – Христианское чтение. – 1884. – № 1-2. – С. 225-238.
8. Зема В. Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. [Текст] / В. Є. Зема // Український істор. журнал: наук. журн. / гол. ред. В. Смолій. – 2001. – № 5. – С. 43-74.
9. Квасюк Л.В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI-XVII століття// Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2008.- Книга II.- Л.: Колос, 2008.- С.141-149
10. Крालюк П.М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького [Текст] : моногр. / П.М. Кралюк. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – 192 с. – (Духовні скарби України).
11. Маслов С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. [Текст] / С. І. Маслов // Матеріали до вивчення історії української літератури : редкол.: акад. О. І. Білецький, проф. П. М. Попов, доц. Н. Й. Жук та ін. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1959. – Т.1. Давня українська література. Доба феодалізму до кінця XVIII ст. – С. 198-212.
12. Охріменко, Г.В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII століття: історико-культурні передумови формування [Текст] /Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. Випуск 8. – Рівне. – 2009. – С. 21-27
13. Пашук А. Українська церква і незалежність України [Текст] : моногр. / А. Пашук; рец.: М. Кашуба, М. Братасюк, І. Захара. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 364 с.
14. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) [Текст]: моногр. / Н. М. Поплавська; рец.: д. філол. н. М. М. Сулима, д. філол. н., проф. В. І. Шкляр, д. філол. н. проф. Б. С. Криса. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – 379 с.
15. Савченко С. В. Полемічна література XVI-XVII ст. в українській історіографії [Текст] / С. В. Савченко // Український історичний журнал / гол. ред. В. А. Смолій. – 2007. – № 5. – С. 158-174.
16. Сумцов Н.О. Характеристика южнорусской литературы семнадцатого века. [Текст] / Н. О. Сумцов. – Київ: Издание редакции «Киевской старины», 1885. – 18 с.
17. Український радянський енциклопедичний словник [Текст]: в 3-х томах, т. 2: Кабарда-Полюддя / гол. ред. М.П. Бажан. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 844.
18. Флоря Б. Н. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 г. верхами [Текст] / Б. Н. Флоря. – М., 1998. – С. 82.
19. Шевченко І. Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст. [Електронний ресурс] / І. Шевченко. – Режим доступу: [www.URL:http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm](http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm). – С. 45-58. – Заголовок з екрану.